

ՀԱՆԴԷՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒՆԵՍԳԻՏԱԿԱՆ

Կը հրատարակուի ամէն ամսոյ սկիզբը:
 Բաժանորդագինն է կամօրէի վճարելի՝ ճարեկամ 8 ֆր.
 — 4 րթ.: — Վեցամսեայ՝ 5 ֆր. — 2 րթ. 50 կոպ.:
 Մէկ թիւ առանձին կը վճատուի 1 ֆր. — 50 կոպ.:

Խմբագրութեան կենդրոնակայանն է Վիեննա, Միտ-
 թարեան Միաբանութեան Մայր վանքը:
 Ժամբող ծախքն իմրագրութեան վրայ է:
 Ժամանակակից առանձին սակարկութեամբ:

ԲՈՂԱՆԳԻՒՆՈՒԹԻՒՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
 ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ — Տառադարութեան ինդիք: —
 Հիւպանիս եւ Արեւմտեան հայ արտասանութիւն:
 — Հետազոտութիւնք նախնեաց խաղիւղելիք վրայ:
 ԴՐԱԿԱՆ — Գրականաց գրականութիւնք: — Ազ-
 գային հրատարակութիւնք 1887 տարւոյ:
 ՄԱՏԵՆԱՍՏԱՆԿԱՆ — Պատմութիւն Հիւնդեայ մեծի
 վարդապետի հայոց: — Ստեփանոսի Տարօնեցոյ
 Մտղկան Պատմութիւն տիեզերական: — Յուցակ
 հայկական շնորհաբաց Պերլինի Արքունի Մատե-
 նագրապետին:

ՅՈՒՆԻՍԵՐ
 ՆՈՐԱՂՈՒՐ — ՏՈՆԵՍԱԿԱՆ — ՄԱՆՐԱՂՈՒՐ
 ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍԻՍԻՍԻՒՆ (Պատկերազարդ):

ՈՐՍՈՒՄՆԱԿԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՅՈՒՆԵՐՈՒԹԻՒՆ ԽԵՒԻՐ

(Հարկաւոր-իւն)

Մինչեւ պատեղ պատմութեան գիտեց ըն-
 թեցողն որ երկու ներհան սկզբանց մէջ այն
 երկար լուսութիւնն աւելի զինադուլ (լեզու) մըն
 էր քան կըրեալ հաստատեալ հաստութիւն: Ինչ
 կերպով ալ իրը նկատուի ինդիքն նկատմամբ
 ռուսուելու ընթացքը չէր կրնար ներքին հաստատ
 համոզմամբ մշտնջենապէս վաւերացեալ համա-
 բուիլ եւ ոչ մէկ կողմէն. անկայուն եւ կամայա-
 պէս յարմարեալ գրութիւն բաւական չէ բա-
 նասէր մտքերն հանդարտեցնել: Երկրորդ ցըն-
 ցում մը միշտ սպասելի էր յապագային, այո՛. բայց
 ո՛վ կը գուշակէր այն գրգռեցընող օր մը որ դեռ
 որրոցի մէջ էր:

Մինչեւ է վերջին յիշեալ դարաբաշխի՝ հարկ
 է ըսել թէ արեւմտեան հայ գրականութեան
 նկատմամբ իրողութիւն մը կար՝ գրեթէ աչ-

քէ անտես ճեցած: Հեռուանց, շատ հեռուանց
 գրաւոր գործոց նշխարներ մը կը հասնէին մերթ
 ընդ մերթ մեր սահմաններն. որոնք իբրեւ նորա-
 նշան երեւոյթք՝ կրնային յառաջդրեալ ինքզոյս
 մասին առանձին ուշադրութիւն գրգռել: Սակայն
 երեւոյթներն անգագի կերպով դարձեալ կ'ան-
 հետանային իբրեւ անցաւոր մանր օգրեւոյթք՝
 առանց ազդեցութեան:

Վերջինս խուզարկութեանց եռանդեանը
 բորբոքման մէջ, իւր գիտական գիտողութեանցն
 եւ յարաւեւ խորին պարագլմանց մէջ՝ առանց
 դիտելու չէր թողած նաեւ այն կոշտ ու նորա-
 կերպ ձեռագործաց, այն անծանօթ օտար ա-
 բուեստի մը քայքայեալ նշխարները, զոր Ուլ-
 կիանու ալիքն էր ծագաց աշխարհի բարձած՝ եր-
 բեմն երբեմն կը հասցընէին մինչեւ հին ցամաք
 երկրի ծովափունքն. — ի ծանօթ գործոց կը
 գուշակէր անծանօթ գործողաց, ուստի եւ ան-
 ծանօթ երկրի մը գոյութիւնը: Մեր արեւմտեան
 մատենագրութեան համար ընդարձակ Անծանօթ
 երկիր (terra incognita) ճեցած էր Յայնկոյս
 Երասխայ, բազմաթիւ Հայագագեաց վայրափառին
 բնակութիւնն, որ մինչեւ մօտ է Խաղաղական ուլ-
 կիանու կը ձգուի. եւ անկէ էր որ Արեւմտից
 սահմաններն ստեղծ անտես կը հասնէին գրաւոր
 արուեստի պլատարալ մասունքը: Ոչ խորամանկ
 հաշիւներու եւ ոչ տարժանելի աշխատութեանց
 պէտք կար այն հայկական Վուանահային ծա-
 նօթանալու համար: Արգէի գծաւարին չէր տես-
 նել՝ թէ նոյն անծանօթ երկիրն ուրիշ արժէք
 ունէին հայերէն բաղաձայններն, որ յիշեալ գոր-
 ծոց մէջ ահնարուէր էր՝ գոնէ օտար բառերու
 վրայ¹. եւ այս բաւական պէտք էր ըլլալ լուրջ

¹ Կ'ըսենք՝ «Է-նի» օտար բառերու, զանցնելով
 հայերէն բառերու վրայ տեսնուած ուղղագրութեան կամ
 սղագրական ուղղութիւնները բաւական էին նոյն ապր-

Այսպէս յԱրեւմուտս՝ Արեւելիցց նկատմամբ:

{ՅԱրեւելս երկու գրաւորական շրջան (période) պէտք է զանգանենք Վազասոյ Համար. Ա. գրաբար մասնագրութեան շրջան, գաղութականութեան մինչեւ 1845, 50. եւ Բ. աշխարհաբար մասնագրութեան, գաղութական կենն ի վեր: Առաջինն աւանդութեան ծնունդ, երկրորդը՝ ժամանակի ոգւոյն:

Առաջին շրջանին ժամանակները, քանի որ մեռեալ լեզուի հետ էր գործը, կրնանք Արեւելիցց Համար կրկնել ինչ որ Արեւմտեացց Համար ըսինք (երես 74) թէ առեւ մ'ընդհանուր միասնութիւն կամ բարեմտութիւն էր տիրողն ու առաջնորդողը, եւ ստղիկեան գոհ նայուածքը ձգուէր ամէն բանի վրայ: Ասկէ է՝ որ դեռ արեւմտեան բազմաթիւ հատորող ընդունած հակառակ յարմարագրութիւնն յԱրեւելս չէր հետաքրքրութիւն շարժած եւ ոչ բաւական աչքի զարկած. (որ առաւելագուս պէտք էր բառարանաց եւ քերականութեանց մէջ գիտուիլ, ուր պիւնայլ ազցաց տառերու եւ քառերու հընդմունքն հայագիր կը նշանակուին): Նաեւ ոչ ինչպէս կ'երեւայ դեռ Արեւմտեացց հրատարակութիւնները շատ ծանօթացած էին այն կողմերը կամ սակաւաւոր ընթերցողք չէին սակաւին զանոնք ուսումնասիրելու առած, թող թէ դատաքննելու համարձակէին: Բնական արդեւք մ'ալ հետաքրքրութեան եւ մտադրութեան էր անաարակցս յիշեալ անկերպարան երկրիմբ գրութիւնն իրենց սեպհական սեղացի գրող մէջ տիրող. ուր՝ միով բանիս՝ ամենայն ինչ կը զուգընթանայ ու կը միարանի տեղեան եւ ժամանակաւ հետադուրաց կարծել տալու հաստատութեամբ՝ թէ յԱրեւելս հայերէն բաղաձայններուն հընդմունքը դեռ հատու կերպով մ'որոշ չէին գրողներուն ոչ շրթանց լսայ եւ ոչ մտացը մէջ: Ուստի ոչինչ ընդհատ էր յայտ մասին Արեւմտեացց յիշեալ անհոգութենէն՝ նաեւ Արեւելիցց անաարքերութիւնն արեւմտեան յարմարագրութեան նկատմամբ. — գուցէ սակաւուց բացառութեամբ, որ լռիկ դիտելին այն էական տարբերութիւնն երկու կողման եւ հետաքրքիր մնային մեկնութեան:

Այս ամենայն՝ մինչեւ առաջին շրջանին վերջը:

Ոչ պոսպէս երկրորդ շրջանին մէջ, երբ գաղութական կիսուն՝ ի Վազաս ընթերցանութեան նոր փութոյն եւ եւանգելեան հետ մասնագրութեան ալ գրգիռը զարթեաւ: Գործոյն գլուխն

անցած՝ Պատկանեանք, Արովեանք, Նազարեանք եւ նմանիք՝ ժողովրդական գրականութեան ասպարէզ մը բացած էին նոր կիմայի մը ներքեւ, հասարակութեան դիւրամտոյց. — ճիշդ այն ժամանակն որ արդէն Արեւմուտք եւս յանձն առած էր գրաբարի սահմաններէն իջնալ աշխարհաբարի ընդարձակագոյն գաշտը, (ըստարեւմտեամբ, նորանոր դատագրովք, եւայլն): Ոչ անհշտակ զուգարդիպութիւն երկուց կողմանց. — Այնուհետեւ Արեւելք արեւմտեան երկասիրութեանց հաղ քան զհաղ ընտելանալով, եւ իւր նորանոր գրութիւններն յԱրեւմուտս տարածուելով՝ կողմերն սկսան իրարու մերձենալ, անծանօթ ակունք ծանօթացան, եւ անձկեցաւ Առանտեան անբաւ անընդհատը:

Այս ժամանակներս կը սկսի երկուստեք ի ներքուստ խրոտուիլ ի տառագրութեան մասին, պոսիքն իւրաքանչիւր կողմ իւր մէջը. — ուղիղ, ճշգրէ, կանոնաւորել: Արեւմտեայն տեսանք յառաջագոյն: Արեւելք՝ իւր ցայմիւր տարտամ գրութեան ոճն հաստատագոյն եւ սերտագոյն կապից սեղացի աւանդական գրութեան ք, ք, ք = օ, ց, մ, երբ՝ ինչպէս կ'երեւայ՝ գպրողները ռամկին հոմ եւ երկգիւմի հնչմունքէն անկան ben-gim-dah որոշ վարդապետութիւնն հաստատ կանոնաւ աւանդք սկսան նորոսից, մինչեւ որ քանի մի տարւոյ միջոցաւ նոր (գրագէտ) սերնդեան մէջ գրեթէ անհետ կորեալ նախնիքաց ներկակողմանի գրութեան կերպը, արեւմտեանի կէս ի կէս նմանութիւնն, եւ ուղիղ դիքք առեւ ք, ք, ք, ց, օ, ւ տառերը. — Հանդերձ այսու հարեւանցի բունք պտտեղ՝ որ հինգ բաղաձայն ճշգրեւ արեւելեան յարմարագրութիւնը դեռ հասած չի համարուի նախնեաց դասական (classique) գրութեան կամ Մետրոպական գրութեան, ինչպէս առհասարակ ըմբռնուած կը տեսնենք:

Երկու կողմերն այս կերպով գէմ առ գէմ իւրաքանչիւր իւր գիրքը բռնեւէն ետեւ ալ՝ դարձեալ պակաս էր տակաւին որոշ ծանօթութիւն իրարու վրայ: Առաջին մտադրութիւնն որ զարթեալ ծնաւ միայն զարմացք եւ ընդհանուր շփութութիւնն դադափարաց, մասնաւոր յԱրեւելս՝ ուր, (ինչպէս ըստ մասին մինչեւ ցայսօր), տակաւին ծանօթ չէր տարբեր հնչման արդարութիւնը, նորանշան գրութեան իսկական պատճառը: Մինչդեռ ըստ ժամանակաց յառաջանալուն յԱրեւելից կը սկսէին զարմացման հետ խառն տրանջման ձայնիւր լուռի մերթ ընդ մերթ՝ թէ ինչ նպատակաւ արեւելք Արեւմտեայն օտար (եւրոպական) անուններու հնչմունքն պիւնայլած ու

խանգարած կ'աւանդեն ազգին, — ասդին յԱրեւմուտս շատերու քով գեռ Տին գաղափարը կը շարունակուէր՝ թէ Արեւելեաց մեզմէ տարբեր խտորնակ գրութեան հիմն է՝ Տայերէնի հիմնական գիտութեան եւ կանոնաւոր գրութեան պակասութիւնը։ Ասան զի արդէն անընտել (պարսկահայ) գաւառական բարբառոյն օտարութեանը կից օտար յարմարագրութիւնն ալ հաստատարապէս իբրեւ խորթութիւն կը դատապարտուէր, այսինքն երկուքն ալ իբրեւ անմշակ տգիտութեան արդիւնք¹։

Բայց Արեւելից մեծ էին քայլերը։ Կաւկաս՝ երկրորդ շրջանին մէջ մտնելէն իբր 10—15 տարի ետքը, նոր դպրոցներէն քանի մի սերունդ եւ բաւական գրաւորական միջերը յառաջ բերելէն ետեւ՝ կը սկսէր նորահայն ինքնաձանաչութեան, ինքնագլխութեան գաղափարին հետ բուրովին նոր դիրք մ'առնուլ Արեւմտից գիմնայ։ Գեռ շատ տարի չէր՝ որ Արեւմտեայց նորանոր գրութեանքներն անպար ընթերցմամբ կը սպառուէին, որոնց չափազանց յարուած, գլխաւորաբար լեզուին նկատմամբ, մինչեւ տեսակ մը զմայլում կ'ազդէր ոմանց, քանի որ գիտողութիւնները թերթներուն գեռ մակերեւութէն ներս չէին թափանցած։ Առանց իրենց բնիկ հնչմունքներ եւ յատուկ յարմարագրութեան կերպէն հրաժարուլ՝ կը բաղձային գոնե ուրիշ մասանց վրայ նշմարուած փայլուն իրենց ալ գրութեանց վրայ ցոլացած տեսնել։ Անշուշտ անմուտայ կը յիշուին տակաւին «Եւրաստայ», Յաճկահայտ տաւած մեծամեծ գովասանքներն, ի նմանողութիւն յորդորելով եւ քաջալերելով իւր գաւառակիցները²։

Ոչ նոյնպէս տակայն երկրորդ շրջանին յառաջանալէն ետեւ։ Տեղական գրաւոր գործունէութեան արագ ընթացքին մէջ, երբ իրենց պարսկահայ գաւառացի լեզուն կերպաւորելու եւ գրաւորի մարտաւաղու առթիւ սկիզբն եղաւ Տանկահայաց գրականութեան մէջ խորագոյն մտնելու, եւ մասնաւորապէս լրացրութեան ճիւղին՝ որ օր քան զօր շտաւադներ կ'արձակէր, իբր թէ յանկարծ վիճի մ'առնել աչքերը բացուեցան։ Գտան որ տաճկահայ մամլոյ բովանդակ յոյժ անհիմն ու անյարապէս սեթեւեթ գեղատեսութեան ձգամբը կը սպաւոր, եւ այն՝ այնպիսի

նոր Տայերէնի մը վրայ՝ որուն այլեւայլ մասունքն ըստ անհաստական յօժարութեանց իրարու հետ մաքառելու մէկը զմէկ եղծանելու հետ էին։ Այնակ ետեւ նոյն Տայոյոլ համարման պայպէս շքանալուն՝ կը յաջորդէ ի Կաւկաս ոչ լոկ անտարբեր Տայեացք տաճկահայ արտադրութեանց վրայ, այլ նաեւ տեսակ մ'արհամարհանք, կը վերնայ անհաճութեան լուսութիւնը, եւ աւելի համարձակ՝ անոնց արեւմտեան յարմարագրութեան մասին, որուն արտաքին խորթութիւնն իրենց ակննդաց ու ներքին անհարազատութիւնը կարծես թէ հիմայ միշտ աւելի զգալի կ'ըլլար եւ նոյնչափ մեղադրելի։ Եւ յառաջուան լոկն դարմանեց ու տարակուսեալ ապշութիւնն որ յիշեցինք՝ տեղի՝ կու տայ բարձրաստիք բողոքներու՝ մէկ կողմէն, — եւ միւս կողմէն վրէժխնդիր խռովարկութեանց ու քննութեանց՝ թէ ուստի՞ արդեւք եւ ինչու Արեւմտեայց այն ապստամբութիւնն ի նախնեաց օրինակ, որուն հաստատրմ' աւանդապատկութիւնն այնուհետեւ իրենց, Արեւելեայց, սեպական առաւելութիւնն է եւ անկողոպտելի պարծանքն ընդդէմ Արեւմտեայց։ Խռովարկութիւնքն (յայտնի է թէ ըստ իւրաքանչիւր հմուտութեան աստիճանին) Արեւմտեայց կամ Տաճկահայոց խտորնակ արտասանութեան ծագումն որոնելով, հետքերը քրքրելով՝ շատ հեռունքն ընկան վայրագար, եւ (եթէ կատակ չէր մեր տառնակ մը տարի յառաջ կարգացանք)՝ իբր քաջին հաստիցին մինչեւ յԱմերիկա։ Եւ Բնչակ կարենային քրքրաճահայերը Տայերէնն ուղիղ արտաբերել, երբ Կ. պոլսեցիք դարերէ ի վեր չեն ունեցեր Տայազգի վարձապետներ, եւ այնչափ տառն արձանութեան մէջ ընկնմեալ՝ զեռ հիմայ ալ ստիպուած են իրենց ազգային լեզուն օտարներէ, Ամերիկացի միսիոնարներէ ուսանիլ³։ Բայց նոյն նախնաձանդիր ոգոյն կանգնած գատատառներանէ՝ իբրեւ թէ օրինակը քննութեանց ընթացքը կատարուած, վերջապէս մօտ տտններս վճիռ արձակեցաւ (հարկ է ըսել՝ զարմանալի յանդգնութեամբ)՝ թէ Արեւմտեայ Տայոց խտորնակ հնչման պատճառն է Տէրութիւնն։

Այսպիսի է մեր ի հեռուստ տեսութիւնը՝ ՏայերէնՏառագրութեան Կաւկասեանց նկատ-

¹ Այս եւ այսպիսի անհաստատիք ըմբռնմանց վրայ բանաբերի մէջ դարմանը կը շարժուի խորհրդանշելով թէ զեռ շատ մօտ ժամանակներ (եթէ ոչ նաեւ պարբ.) որեւիցէ գաւառացի օտարներէ խոսուածք շատերուն քով իբրեւ լեզուի անդիտութիւն կը գատարկուէր։

² Արտաք օրագրի, Յեւան Գրար, Պատկանեանց, Ի Տփղիս. 1850. Ի տարի. Թի. 11։

³ Հեռուստութեան մէջ ազատ է աւագ տեսութիւնը։ Յիշեալ համարակ վնասուածութիւնը կ'ենթադրէ իբրեւ անպիշ թէ Տաճկահայք ի ծնէ տաճկալեզու էին եւ եւեւ տեսնի, եւ շատ երկայն ժամանակ միայն լատինական գաւառարկութեան ձեռքը մտնէն ետեւ։ Գեռ հազիւ քանի մի աստիճան տարի է՝ որ անդիտական բողոքակար նկատ տեսնց Տայերէն կարգալ ու խօսել արդիւնդնելու ծուռ ու մուռ։

